

Cierpienie duchowe dziecka w wyniku śmierci rodzica

STRESZCZENIE

CEL NAUKOWY: Celem podjętych rozważań jest poznanie i zrozumienie cierpienia duchowego dziecka w wyniku śmierci rodzica.

PROBLEM I METODY BADAWCZE: W kontekście określonego celu problem badawczy zawarło w pytaniu: Jaki jest obraz cierpienia duchowego dziecka w wyniku śmierci rodzica? Odpowiedzi na postawione pytanie badawcze poszukiwano w świetle zarysu teorii i wyników analizy narracji.

PROCES WYWODU: Problem cierpienia duchowego będącego następstwem śmierci rodzica nie jest w pełni poznany w pedagogice, stąd występuje potrzeba czynienia go przedmiotem badań. Narracja jest jedną z metod poznawania niepowtarzalnych biografii ludzkich. Dotarcie do nieuchwytnego empirycznie świata dziecięcej duchowości jest istotnym warunkiem jego wsparcia w sytuacji doświadczania bólu duchowego.

WYNIKI ANALIZY NAUKOWEJ: Dziecko cierpiące duchowo w wyniku śmierci rodzica odczuwa zwątpienie, pustkę i poczucie braku sensu, przy tym nie zawsze otrzymuje wystarczające wsparcie. Unikanie przez dorosłych rozmów z dziećmi o umieraniu, śmierci, roli Boga, życiu wiecznym przyczynia się do potęgowania ich cierpienia. Wychowanie dzieci do śmierci daje im możliwość zrozumienia jej fenomenu, stanowi zaczątek duchowego rozwoju i przygotowania do życia.

WNIOSKI, INNOWACJE, REKOMENDACJE: Przeprowadzony wywód uzasadnia potrzebę przełamywania tabu śmierci w pedagogice, wdrożenia treści tanatologicznych i eschatologicznych do programów kształcenia na wszystkich poziomach edukacji, a także włączenia wychowania do śmierci w nurt wychowania ogólnego.

→ **SŁOWA KLUCZOWE:** **DZIECKO, CIERPIENIE DUCHOWE, ŚMIERĆ, STRATA, RODZIC**

ABSTRACT

Spiritual Suffering of a Child Resulting from a Parent's Death

RESEARCH OBJECTIVE: The purpose of the considerations is to get to know and understand the child's spiritual suffering as a result of the parent's death.

THE RESEARCH PROBLEM AND METHODS: In the context of a specific purpose, the research problem is formulated in the question: What is the picture of a child's spiritual suffering as a result of the death of a parent? The answers to the research question were sought in the light of the theory outline and the results of the narrative analysis.

THE PROCESS OF ARGUMENTATION: The issue of spiritual suffering of a child resulting from the death of a parent has not been fully recognized in pedagogy, hence, the need to make it a subject of research appears. The research is conducted with the use of narration as a method enabling to get to know the unique human biographies. Reaching the empirically elusive spiritual world of a child is an important condition that provides him/her with support in a situation of experiencing the spiritual pain.

RESEARCH RESULTS: A child suffering spiritually as a result of the death of a parent feels doubt, emptiness and meaninglessness, and does not always receive sufficient support. Avoidance conversations with children about dying, death, the role of God, eternal life by adults, contributes to increasing their suffering. Bringing up children to face death gives them the opportunity to understand this phenomenon, and it is a nucleus of spiritual development and preparation for life.

CONCLUSIONS, INNOVATIONS, RECOMMENDATIONS: The scientific argument carried out justifies the need to overcome the taboo of death in pedagogy, implement the content of thanatology and eschatology in the curricula of education on all its levels, also to include upbringing to death into the stream of general education.

→ **KEYWORDS:** CHILD, SPIRITUAL SUFFERING, DEATH, LOSS, PARENT

Wstęp

Żadne dziecko nie jest gotowe na śmierć rodzica (Borucka-Iwańska i Dołęga, 2018, s. 10, 11). Podobne tezy prezentują także Marielene Leist (2009), Linda Goldman (2009), Manu Keirse (2005a, 2005b), Elisabeth Kübler-Ross (2007). Michael Rutter już w latach 60. XX wieku dowodził, że trwała nieobecność rodzica stanowi jeden z głównych indykatorów podatności dziecka na zaburzenia psychiczne, a ryzyko tego wzrostu szacował na poziomie pięciuset procent (Rutter, 1971, s. 233-260).

Celem niniejszego artykułu jest poznanie i zrozumienie duchowego cierpienia dziecka po stracie rodzica. Aktualność podjętego problemu tłumaczą względy teoretyczne (Chudy, 2007, s. 21-42; Binnebesel i Godawa, 2017, s. 463-492; Kamińska, 2018,

s. 139) – potrzeba rozwijania teorii tanatopedagogicznej przez formułowanie wniosków i postulatów oraz praktyczne – konieczność podejmowania wobec dzieci i młodzieży po stracie bliskich osób wsparcia w zakresie przeżywania żałoby, ale także stopniowego wyposażania w kompetencje rozumienia sensu przemijania (Romanowska-Łakomy, 2000, s. 123).

Metody

Analiza doświadczenia śmierci bliskiej osoby jest badaniem po stracie, w którym należy uwzględnić rekonstrukcję doświadczenia straty, terapeutyczną funkcję badań oraz odkrywanie prawdy i poszerzanie wiedzy pedagogicznej o tych doświadczeniach. Udostępnienie tego trudnego doświadczenia w badaniu jakościowym pozwala na zrozumienie jego konstelacji, dotarcie do subiektywnego świata przeżyć, osobistych systemów znaczeń, uchwycenia kontekstów tego doświadczenia i ujęcia go w znaczeniu unikatowej biografii (Opozda, 2017, s. 135-137).

Podstawę metodologiczną badania (Gnitecki, 2006, s. 138) stanowi paradygmat konstruktywistyczno-interpretacyjny, w którym na pierwszy plan wysuwa się nadawanie znaczeń oraz rozumienie jako sposób doświadczania świata przez człowieka i bycia w nim. Uwzględniona perspektywa hermeneutyczno-fenomenologiczna pozwala z zewnętrznych danych zmysłowych narratora zrozumieć to, co jest wewnętrzne (hermeneutyka), oraz odkrywać jego sens (fenomenologia) (Ablewicz, 1998, s. 30-40).

Przedmiotem badania uczyniono cierpienie duchowe dziecka w wyniku śmierci rodzica w narracji dorosłej kobiety. Narracja umożliwia retrospektywne tworzenie znaczenia, nadawanie kształtu przeszłym doświadczeniom lub ich porządkowanie (Chase, 2010, s. 24; Lalak, 2010, s. 49). Związki między narracją a rozumieniem wyznacza przymus kondensacji, przymus zamykania formy oraz logika przebiegu (Kos i Urbaniak-Zajęc, 2013, s. 92-93).

W badaniu zastosowano metodę autobiograficznego wywiadu narracyjnego (Fritza Schützego) pozwalającą na uzyskanie opowieści o życiu (Kaźmierska, 1997, s. 35). Dla nazwy „wywiad narracyjny” przyjęto określenia: „metoda” i „technika”, bowiem na metodę składają się: swoista technika zbierania materiału (tzw. narracji o życiu, a nie sumy odpowiedzi na stawiane przez badacza pytania) oraz metoda jej analizy. Wywiad narracyjny jako technika zbierania danych pozwolił na przygotowanie i realizację badania, w którym zachowano postulowane fazy: początkową, stymulacji, swobodnej narracji, rozwinięcia niejasnych wątków, swobodnej rozmowy (Kaźmierska, 1997, s. 36-38; Konecki, 2000, s. 180-183). Do badania zaproszono Annę P. (imię zmieniono na jej prośbę). Wywiad zarejestrowano 17 grudnia 2021 roku za pomocą dyktafonu, następnie sporządzono transkrypcję nagrania z zastosowaniem odpowiednich symboli dla uchwycenia pozawerbalnych cech interakcji i sposobów tworzenia narracji (Kaźmierska, 1997, s. 39). Po zaakceptowaniu transkrypcji przez badaną przystąpiono do analizy treści narracji metodą kondensacji znaczenia, to jest wydobywania głównego jej sensu (Kvale, 2011, s. 167-191).

Ogólny problem badawczy zawarto w pytaniu: Jaki jest obraz cierpienia duchowego dziecka w wyniku śmierci rodzica? Problemy szczegółowe wyłoniono z zebranego materiału: Jaka jest relacja badanej z ojcem przed jego śmiercią? Jakie są okoliczności śmierci rodzica badanej? Jaki jest przebieg żałoby badanej i strategie radzenia sobie z cierpieniem? Od kogo i jakie rodzaje wsparcia otrzymuje badana po śmierci rodzica? Czy wsparcie udzielone Annie po stracie odpowiada jej potrzebom? Jakie jest znaczenie cierpienia duchowego badanej dla jej obecnego życia? Jak według kobiety można pomóc dziecku cierpiącemu duchowo po stracie rodzica?

Proces wyvodu

Doświadczenie straty bliskiej osoby jest dotknięciem sytuacji granicznej wraz z jej konsekwencjami (szok, ból, poczucie pustki itp.) (Jaspers, 1993, s. 122), co jest dotkliwe głównie dla dzieci (Ruszel, 2012, s. 316, 317). Badania świadomości śmierci u dzieci dowiodły występowania 3 etapów: w wieku od 3 do 5 lat – śmierć jest zjawiskiem odwracalnym, między 5. a 9. rokiem życia – występuje jej personifikacja, powyżej 9. roku życia – śmierć jest powszechna i nieodwracalna. Natomiast nastolatki nie myślą o przemijaniu, wypierają śmierć (Borucka-Iwańska i Dołęga, 2018, s. 11-14).

W psychologii ustalono kolejność występowania i rodzaje reakcji dziecka po stracie. Do najczęstszych należą: drażliwość, poczucie krzywdy, poczucie winy, lęk, zwiększona potrzeba czułości i bliskości. Strata wypełniona jest smutkiem dziecięcym, tzw. depresją analityczną (Sielicka, 2015, s. 158-161).

Szczególnym rodzajem cierpienia dziecka w sytuacji straty bliskiej osoby jest ból duchowy (Bołoz, 2004, s. 57, 59-60), przejawia ono wówczas wątpliwości i pytania dotyczące sensu życia, cierpienia i śmierci, przeznaczenia człowieka, zbawienia itp. (Gerc, 2007, s. 37-38). Cierpienie duchowe z pozoru nie boli jak po traumie psychicznej ani nie daje widocznych oznak fizycznych (Ruszel, 2012, s. 315-316), ale ma znamiona kryzysu. Dziecko nie posiada zasobów do skutecznego zmagania się z przejawami bólu duchowego, często nie zna słów, by go określić. Cierpienie duchowe negatywnie rzutuje na wszystkie obszary życia dziecka (Gerc, 2007, s. 30), a długotrwałe utrzymywanie się tego stanu w sytuacji braku wsparcia ze strony dorosłych zagraża jego zdrowiu i prawidłowemu rozwojowi. Dotarcie do nieuchwytnego empirycznie świata duchowego dziecka jest istotnym warunkiem udzielenia mu pomocy w sytuacji trwałej straty rodzica (w rozumieniu jego śmierci).

Wyniki analizy

W momencie wywiadu Anna (47 lat) ma męża Sławomira (49 lat), dzieci: syna Krystiana (20 lat) i córkę Aleksandrę (9 lat), mieszka na wsi, zaś w rekonstruowanej historii ma 14 lat: *Moje dzieciństwo jest szczęśliwe. Wychowujemy się ze starszą siostrą Martą i młodszym bratem Tomaszem na wsi [...] . Z nami (dziećmi oraz mamą Marią i ojcem*

Henrykiem – przyp. J.D.-T.) *mieszka babcia Emilia i dziadek Zdzisław*. W rodzinie dominują wspólnotowe dążenia, wszyscy razem pracują i spędzają wolny czas. Kobieta, identyfikując w rodzinie role odgrywane przez jej członków (Plopa, 2005, s. 19) oraz jakość wzajemnych relacji (Harwas-Napierała, 2006, s. 221-222), ocenia je bardzo pozytywnie: *Jesteśmy zgraną, kochającą się rodziną*. Dzieci są jednakowo kochane przez rodziców, choć matka i ojciec mają nieco inne podejście wychowawcze: *Mama jest bardziej wymagająca niż tata, uczy nas obowiązkowości i odpowiedzialności, dba, byśmy dobrze się uczyli. Jest skryta, ale wiemy, że bardzo nas kocha. [...] Tata przytakuje mamie*. Matka pełni funkcję ekspresyjną, a miłość ojcowska stanowi uzupełnienie miłości macierzyńskiej (Pospiszyl, 2007, s. 22-30). Kochająca i zasadnicza Maria swoją postawą kształtuje dzieci moralnie: [...] *mama nas kocha, ale też dużo wymaga, czujemy przed nią respekt*. Ojciec rozpieszcza dzieci, ale jest także oparciem dla żony. Dzieci z ojcem łączy silna więź, co odzwierciedla stosowany przez nie zwrot: *Tatulek*. Relacja Anny z ojcem jest bliska, symetryczna (Harwas-Napierała, 2006, s. 230).

Kobieta w narracji przechodzi do 14 lipca 1988 roku. W tym dniu sąsiad prosi jej ojca o pomoc w wykopaniu drzewa: *Przy tej lipie pracuje chyba trzech mężczyzn, mają problem, bo jedna piła wciąż zacina się. W pewnym momencie dwóch [...] idzie do garażu wymienić jakiś element, a tata zostaje przy lipie. Pamiętam, że przyjeżdża listonosz i rozpoczyna rozmowę z tatą. W pewnym momencie drzewo zaczyna przechylać się, [...] spada na ziemię. Listonosz krzyczy i odskakuje, a tata stojący tyłem zostaje uderzony w głowę i przygnieciony ogromnym konarem* (długa pauza). *To są ułamki sekund* (długa pauza). *A potem pamiętam tylko ciszę* (długa pauza). Dla Anny wspomnienia z kolejnych dni są trudne do uchwycenia: [...] *ktos przyjeżdża, ktoś odjeżdża, [...] wszyscy płaczą* (pauza). Badana wspomina, że trwają przygotowania do pogrzebu, w domu jest pokój, do którego dzieciom nie wolno wchodzić, odbywa się modlitwa różańcowa za zmarłego.

Anna po raz pierwszy widzi ciało ojca w trumnie usytuowanej w pokoju. *Zaczynamy z bratem i siostrą płakać. Mama próbuje nas przytulić i uspokoić, także płacze, ale nic nie mówi. Czuję wewnętrzny zamęt i niedowierzenie, [...] to dla mnie szok, boję się tego widoku. [...] Patrzę na tatę, bo trumna jest otwarta, ale to nie jest on* (długa pauza). *Dotykam ręki taty, jest nieruchoma i zimna. To zimno czuję długo potem, jakby mną całą zawładnęło*. Kobieta podkreśla, że: [...] *trzymanie ciała zmarłego w domu [...] nie jest mądre i szczególnie u dzieci powoduje lęki*. W tamtym czasie sama je odczuwa.

Przeżywanie bólu dziecka po stracie zależy od poznawczej reprezentacji śmierci (Wierzchowska i Szewczyk, 2000, s. 148, 151). U nastolatki występuje racjonalność rozumienia oraz uznawania powszechności i nieodwracalności śmierci. Jej reakcje na śmierć ojca są adekwatne do wieku i poziomu rozwoju (Borucka-Iwańska i Dołęga, 2018, s. 11-17), są to: bunt, złość, drażliwość, kłótniowość, a także reakcje nerwicowe (lęki, płaczliwość), wycofanie, fantazjowanie (rozmawianie ze zmarłym), idealizowanie ojca oraz silna potrzeba bliskości, a także poczucie krzywdy i żal do Boga.

U nastolatki występują klasyczne etapy przeżywania żałoby (Sanders, 1996, s. 32-52). Śmierć ojca jest nagła, Anna doznaje szoku (pierwsza faza), wypiera ze świadomości ten fakt, mówi wyraźnie: [...] *jakbym była ponad tym, co się wydarzyło*.

Kolejno następuje u niej uświadamianie śmierci ojca (faza druga), jest wewnętrznie rozdarta i próbuje zaprzeczać tragedii: *Czuję wewnętrzny zamęt i niedowierzenie [...] Patrzę na tatę [...], to nie jest on*, jednak jej słowa: *Czekam, nie wiem na co, jakbym miała nadzieję, że powie do mnie zaraz: „moja córeczko”* wskazują, że rozumie sytuację.

Dziewczyna niewiele pamięta z dnia pogrzebu, jedynie moment włożenia trumny do grobu wywołuje u niej atak hysterii: *[...] czuję bezradność i potrzebę zrobienia czegoś jednocześnie, by odwrócić, zatrzymać to wszystko. Nie mogę tego zrobić [...], mdleję (to wiem z opowiadania siostry i mamy).*

Dorośli unikają tematu śmierci. Anna przejawia bunt wobec obowiązków, gdyż: *[...] i tak to wszystko nie ma sensu*. Jej trwała separacja z ojcem powoduje przeniesienie lęku na inne aspekty życia, co może świadczyć o utracie poczucia kontroli. Badana obawia się, by najbliższych nie spotkała śmierć: *Bardzo tęsknię za tatą, boję się, że tak jak jemu, to i nam może coś się stać. [...] zadają pytania: Dlaczego Bóg zabrał naszego tatę? Dlaczego w ogóle ludzie muszą umrzeć i dlaczego Bóg na to pozwala? Zastanawiam się też: Gdzie jest mój tata? Czy śmierć boli? [...] Uzyskuję odpowiedzi: „Tata jest w niebie”, „Tacie jest teraz dobrze, On nas widzi”. [...] Jakie dobrze? (pauza)*. Te wątpliwości wskazują na cierpienie duchowe dziewczynki.

Następną fazą żałoby jest wycofanie z relacji: *Czuję ogólne wyczerpanie, nie mam siły na nic, czuję niemoc, tęsknię za tatą, czasami mam mu za złe, że nas zostawił. [...] Najgorsze są Święta Bożego Narodzenia (długa pauza). [...] Bez sensu są takie święta [...], spędzam je w swoim pokoju*. Wycofanie z relacji, długi sen, samotność, pozwalają jej na regenerację sił (tzw. faza samoochrony). Ból i cierpienie mają już mniejsze natężenie, pojawia się też nadzieja: *[...] często myślę o tym, jak jest w niebie, czy tata tam jest, czy spotkam go kiedyś*. Badanej w tamtym czasie ulgę przynosi czytanie: *Gdy czytam, to zapominam o problemach*.

Anna zaczyna także odczuwać potrzebę odwiedzania grobu ojca: *Chodzę najczęściej z mamą albo z babcią lub dziadkiem [...]. Czasem w myślach opowiadam mu o sobie i wierzę, że mnie słyszy*. Ta przemiana stanowi otwieranie się na przyszłość (faza powrotu do zdrowia).

W fazie odnowy nastolatka stopniowo wraca do relacji, stawia nowe cele (przygotowuje się do olimpiady). To etap przepracowania kryzysu i odzyskania kontroli nad życiem: *[...] Od śmierci taty (pauza) nie pamiętam ile (pauza), minął prawie rok, a może trochę więcej [...], już wiem, że musimy żyć dalej, widzę też, że mogą w nim (w życiu – przyp. J.D.-T.) być jeszcze radosne chwile*.

W tej ostatniej fazie żałoby widać uwalnianie się dziewczynki od negatywnych emocji: *Nie wiem, czy to upływający czas sprawił, że zaczęłam dostrzegać dobre strony życia, [...] a może przez śmierć taty dojrzałam?*

Otoczenie społeczne jest istotnym moderatorem cierpienia duchowego dziecka (Borucka-Iwańska i Dołęga, 2018, s. 10; Kuleta i Wasilewska, 2007, s. 73-85). Unikanie przez dorosłych rozmów z dzieckiem o śmierci nie chroni go, lecz pozbawia możliwości oswojenia się z nią (Gerc, 2007, s. 37-38). Rozmów tych brakuje w rodzinie Anny, co jest niepokojące, gdyż przejawia ona symptomy cierpienia duchowego (Ruszel, 2012,

s. 316), jak: poczucie braku sensu, rezygnacja, bezradność, pustka, wewnętrzne rozdarcie, strach: *boję się, że i po mnie może przyjść śmierć, samotność, żal do Boga, poczucie lekceważenia przez bliskich. Dzisiaj powiedziałabym, że moje cierpienie duchowe – nastoletniego wówczas dziecka – obejmuje przede wszystkim taką niemoc, nie potrafię tego określić, taką samotność, bezsens wszystkiego, złość, także żal do Boga.*

Udzielanie informacji, niekiedy zapewnienie terapii, redukcja bólu somatycznego, włączenie dziecka w satysfakcjonujące relacje interpersonalne (Gerc, 2007, s. 38-39; Sęk i Cieślak, 2004, s. 14, 18, 19), a przede wszystkim zapewnienie mu miłości i opieki (Keirse, 2005a, s. 13), może niwelować jego cierpienie duchowe (Augustyn, 2000, s. 31).

Anna po stracie uzyskuje od dorosłych domowników i innych członków rodziny głównie wsparcie instrumentalne i rzeczowe, celem zaspokojenia podstawowych potrzeb: *Mama idzie do pracy, by były pieniądze na chleb.*

Wsparcie udzielane badanej ma również charakter informacyjny, jednak nie jest z niego zadowolona: *Wydaje mi się, że wtedy niczego mi nie brakuje w sensie fizycznym [...]. Dopiero jakiś czas po pogrzebie czuję pustkę i wewnętrzne rozdarcie, w domu przy nas (dzieciach) nie rozmawia się o śmierci taty. [...] ze strony dorosłych padają tylko banalne wypowiedzi.*

Także wsparcie emocjonalne udzielane Annie przez matkę pozostawia według niej wiele do życzenia. Badana, sugerując skrytość i zasadniczość matki, mówi: *Zastanawiam się, czy wtedy ktoś pyta mnie o to, jak się czuję po śmierci Taty.* Doświadczenie śmierci ojca zdaje się jednoczyć rodzeństwo, które decyduje: *teraz musimy trzymać się razem.*

Annie brakuje wsparcia wartościującego oraz duchowego: *Dzieci oczekują odpowiedzi na wszystkie pytania, wyczuwają też kłamstwo i lekceważenie, które powoduje ich cierpienie, wątpliwości, lęki, poczucie osamotnienia.* Mimo to wydaje się, że wychodzi z kryzysu obronną ręką i otwiera się na przyszłość.

Znaczącą rolę w przeżywaniu przez Annę traumy po śmierci ojca odegrał kształtowany od najmłodszych lat obraz Boga. Religijność nie likwiduje dziecięcego lęku przed śmiercią, ale może wzmocnić siły duchowe dziecka (Wierchowaska i Szewczyk, 2000, s. 165-167). Badana podkreśla: *[...] w obliczu pustki i dylematów natury duchowej [...] ten utrwalony [...] obraz Boga wzmacnia mnie. [...] Mi się wydaje, że dziecku wychowanemu w rodzinie katolickiej łatwiej jest zaakceptować fakt rozstania, ale także ponownego spotkania z bliską zmarłą osobą. Mi to dużo dało.* Nastolatka przywołuje obraz śmierci wpisujący się w eschatologię chrześcijańską, co najwyraźniej daje jej nadzieję na spotkanie z ojcem i w pewnym sensie łagodzi ból straty.

Przeżywanie śmierci rodzica przez nastoletnie dziecko może je duchowo wzbogacić lub wywołać lęk (Borucka-Iwańska i Dołęga, 2018, s. 14). Kobieta z perspektywy czasu podkreśla, że z tego doświadczenia wychodzi dojrzała: *Wydaje mi się, że jako dziecko szybciej dojrzałam, [...] stąd dzisiaj wiem, że mogę czerpać siłę od Boga, na którego początkowo byłam obrażona (śmiech), że największą moją wartością jest moja rodzina. [...] Tak (pauza), te doświadczenia spowodowały, że jestem osobą silniejszą, ale też nauczyły mnie dużej pokory wobec życia i śmierci oraz Boga.*

Anna na podstawie osobistego doświadczenia straty i związanych z nim obciążeń posytuacyjnych (Wierzchowska i Szewczyk, 2000, s. 157-164), widzi potrzebę wsparcia dziecka w podobnej sytuacji: *Chyba należy dziecku pozwolić przeżyć ten ból na swój sposób, to znaczy nie zostawić go samemu sobie, ale pozwolić mu płakać. [...] Nie krytykować dziecka za jego reakcje, zachowania [...]. Ja miałam w pewnym momencie wrażenie, że nikt mnie nie rozumie [...]. Tymczasem wystarczyłoby, by ktoś mnie przytulił. [...] dziecko ma prawo udziału w pożegnaniu rodzica i należy je traktować z powagą jak dorosłych, nie należy dziecku kłamać na temat śmierci i straszyć piekłem.*

Kształtowanie poznawczej reprezentacji śmierci u dzieci w dużej mierze zależy od rodziców (Zdankiewicz-Ścigała, Herda i Odachowska, 2018, s. 26). Anna zdaje się przejawiać świadomość w tej kwestii: *Ja moim dzieciom mówię prawdę. Nawet moje młodsze dziecko już wie, że po śmierci dusza człowieka trafia do nieba, jednak trzeba starać się, by na nie zasłużyć. [...] Niedawno zmarła moja mama. Dzieci uczestniczyły w pogrzebie, dużo rozmawiamy o mamie, wspominamy ją (pauza). Tak po prostu trzeba.*

Narracja często przybiera postać emocjonalnego katharsis (Krawczyk-Bocian, 2019, s. 97). Swoboda mówienia kobiety, jej otwartość i zapewnienie, że odczuwa ulgę w związku z przybliżeniem swojej historii, jest przejawem przepracowania traumy z dziecięcych lat.

Wnioski i rekomendacje

Dotarcie do bardzo osobistych momentów z życia Anny oraz świata jej przeżyć związanych ze śmiercią rodzica, pozwala na wysunięcie wniosków:

- śmierć rodzica jest ogromnym ciosem dla dziecka, powoduje wiele negatywnych konsekwencji, w tym dotkliwe cierpienie duchowe;
- cierpienie duchowe dziecka pozbawia je sensu, powoduje pustkę, wewnętrzne rozdarcie, zwątpienie i osamotnienie, stąd wymaga zainteresowania i pomocy ze strony dorosłych;
- lekceważenie cierpienia duchowego dziecka utrudnia przebieg jego żałoby i komplikuje lub opóźnia proces adaptacji;
- autentyczna obecność dorosłych przy dziecku sprzyja nabywaniu przez nie kompetencji do rozumienia sensu śmierci;
- wsparcie emocjonalne, wartościujące i duchowe cierpiącego dziecka przez najbliższych jest równie ważne jak wsparcie informacyjne, instrumentalne i rzeczowe;
- wychowanie dziecka do śmierci stanowi ważny element jego wychowania ogólnego;
- rozwijanie u dziecka od najmłodszych lat prawidłowego obrazu Boga jest przyczynkiem jego duchowego wzrostu, kształtowania chrześcijańskiej wiary i nadziei, że śmierć nie kończy życia.

Wyniki analizy narracji i płynące z niej wnioski są podstawą następujących postulatów:

- podejmowanie problemów tanatologicznych, eschatologicznych w teorii i praktyce pedagogicznej wymaga większego niż dotąd otwarcia się na nie przez badaczy;

- istotnym krokiem w przełamywaniu tabu wokół śmierci oraz kształtowaniu prawidłowych postaw wobec niej może być rozwijanie kompetencji przyszłych nauczycieli (także rodziców) w zakresie wychowania do śmierci;
- podniesienie wagi problemów tanatologicznych w edukacji szkolnej umożliwiłoby stopniowy rozwój duchowy uczniów, rodziców i nauczycieli;
- do grona osób czynnie wspierających dziecko po stracie należałoby włączyć wychowawców, pedagogów, katechetów i specjalistów;
- rozwijanie inteligencji emocjonalnej i otwartej komunikacji interpersonalnej u rodziców, wychowawców, nauczycieli w zakresie wsparcia i pomocy dziecku w cierpieniu duchowym może stanowić odpowiedź na jego potrzeby – trwania przy nim, pełnego zrozumienia, udzielania odpowiedzi na trudne pytania, okazywania bezwzględnej akceptacji i miłości.

Zakończenie

Problem cierpienia duchowego dziecka w wyniku śmierci bliskiej osoby nie jest jeszcze w pełni poznany w pedagogice, co uprawnia badaczy do podejmowania go w rozważaniach teoretycznych, a przede wszystkim do czynienia przedmiotem badań. Dziecko nie zawsze potrafi stworzyć spójną historię straty jako czegoś nieodwracalnego, szczególnie że na pewnym etapie rozwojowym nie rozumie pojęcia śmierci (Zdankiewicz-Ściagała, Herda i Odachowska, 2018, s. 27). W tym kontekście pomocne jest spojrzenie człowieka dorosłego na własną przeszłość z perspektywy terażniejszości, co pozwala mu na nabranie dystansu do minionych zdarzeń i krytyczne ustosunkowanie się do siebie jako ich podmiotu. Perspektywa terażniejsza pozwala na wyrażenie subiektywnego spojrzenia i odzwierciedlenie indywidualnych biograficznych przeżyć (Krawczyk-Bocian, 2019, s. 193). Wnioski płynące z treści narracji osoby dorosłej mogą przyczynić się do wzbogacenia teorii pedagogicznej i tworzenia strategii wsparcia dzieci cierpiących duchowo w wyniku śmierci bliskiej osoby.

BIBLIOGRAFIA

- Ablewicz, K. (1998). Hermeneutyka i fenomenologia w badaniach pedagogicznych. W: S. Palka (red.), *Orientacje w metodologii badań pedagogicznych* (s. 25-41). Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Augustyn, J. (2000). *Świat naszych uczuć. Mały przewodnik w poznawaniu i kształtowaniu ludzkich uczuć*. Wydawnictwo M.
- Binnebesel, J. i Godawa, G. (2017). Luminarze tanatopedagogiki. W: A. Walulik CSFN i J. Mólka SJ (red.), *Septuaginta pedagogiczno-katechetyczna. Księga jubileuszowa dedykowana Księdzu Profesorowi dr. hab. Zbigniewowi Markowi SJ w siedemdziesiątą rocznicę urodzin* (s. 463-492). Akademia Ignatianum w Krakowie.
- Bołoz, W. (2004). Cierpienie duchowe w chorobie terminalnej. *Polska Medycyna Paliatywna*, 3(1), 57-65.

- Borucka-Iwańska, A. i Dołęga, Z. (2018). Dziecko w żałobie – przegląd wybranych podejść teoretycznych. *Psychologia Rozwojowa*, 23(1), 9-23.
- Chase, S.E. (2010). Wywiad narracyjny. Wielość perspektyw, podejść, głosów. W: N.K. Denzin i Y.S. Lincoln (red.), *Metody badań jakościowych. T. 2* (F. Schmidt, tłum., s. 15-57). Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Chudy, W. (2007). Odchodzenie z nadzieją. U podstaw pedagogiki umierania. *Ethos*, 3-4, 21-42.
- Gerc, K. (2007). Ból i cierpienie dziecka wyzwaniem dla terapeuty. W: G. Makiełto-Jarża i Z. Gajda (red.), *Ból i cierpienie* (s. 26-41). Krakowskie Towarzystwo Edukacyjne – Oficyna Wydawnicza AFM.
- Gnitecki, J. (2006). *Wstęp do ogólnej metodologii badań w naukach pedagogicznych. T. 1: Status metodologiczny nauk pedagogicznych*. Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Adama Mickiewicza.
- Goldman, L. (2009). *Great answers to difficult questions about death what children need to know*. Jessica Kingsley Publishers.
- Harwas-Napierała, B. (2006). Komunikacja w rodzinie ujmowanej jako system w relacji rodzice-dzieci. *Roczniki Socjologii Rodziny*, 17, 221-233.
- Jaspers, K. (1993). *Autobiografia filozoficzna* (S. Tyrowicz, tłum.). Wydawnictwo Comer.
- Kamińska, A. (2018). Elementy tradycyjnej duchowości w rozwoju duchowym realizowanym w tradycyjnej szkole powszechnej. *Pedagogika*, 27(1), 139-152.
- Każmierska, K. (1997). Wywiad narracyjny – technika i pojęcia analityczne. W: M. Czyżewski, A. Piotrowski i A. Rokuszewska-Pawełek (red.), *Biografia a tożsamość narodowa* (s. 35-44). Katedra Socjologii Kultury. Uniwersytet Łódzki.
- Keirse, M. (2005a). *Piętno smutku. Słowa otuchy dla tych, którzy cierpią* (O. De Smet-Rutecka, tłum.). Polskie Wydawnictwo Encyklopedyczne „Polwen”.
- Keirse, M. (2005b). *Smutek dziecka. Jak pomóc dziecku przeżyć stratę i żałobę?* (B. Frankowicz, tłum.). Polskie Wydawnictwo Encyklopedyczne „Polwen”.
- Konecki, K.T. (2000). *Studia z metodologii badań jakościowych. Teoria ugruntowana*. Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Kos, E. i Urbaniak-Zajac, D. (2013). *Badania jakościowe w pedagogice. Wywiad narracyjny i obiektywna hermeneutyka*. Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Krawczyk-Bocian, A. (2019). *Narracja w pedagogice. Teoria. Metodologia. Praktyka badawcza*. Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego.
- Kübler-Ross, E. (2007). *Dzieci i śmierć. Jak dzieci i ich rodzice radzą sobie ze śmiercią* (M. Gajdzińska, tłum.). Media Rodzina.
- Kuleta, M. i Wasilewska, M. (2007). Rodzina w żałobie – wpływ doświadczenia utraty na funkcjonowanie rodziny jako systemu. *Państwo i Społeczeństwo*, 3, 73-85.
- Kvale, S. (2011). *Prowadzenie wywiadów* (A. Dziuban, tłum.). Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Lalak, D. (2010). *Życie jako biografia. Podejście biograficzne w perspektywie pedagogicznej*. Wydawnictwo Akademickie „Żak”.
- Leist, M. (2009). *Dzieci poznają tajemnicę śmierci* (A. Kucharska, tłum.). Wydawnictwo Święty Wojciech.
- Opozda, D. (2017). Rodzina w sytuacji straty bliskiej osoby jako przedmiot badań w pedagogice. W: D. Opozda i M. Parzyszek (red.), *Rodzina w sytuacji straty bliskiej osoby* („Pedagogika Rodziny w Teorii i Praktyce”, t. 3, s. 129-139). Katedra Pedagogiki Rodziny Instytutu Pedagogiki Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II.
- Płopa, M. (2005). *Więzi w małżeństwie i rodzinie. Metody badań*. Oficyna Wydawnicza Impuls.
- Pospizyl, K. (2007). *Ojciec a wychowanie dziecka*. Wydawnictwo Akademickie „Żak”.
- Romanowska-Łakomy, H. (2000). Życie i śmierć jako ekstremalna radość i ekstremalne cierpienie. W: H. Romanowska-Łakomy (red.), *Radość i cierpienie. Fenomenologia rozwoju człowieka* (s. 17-25). Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego.

- Ruszel, M.E. (2012). Cierpienie duchowe dziecka. Psychologiczne aspekty. *Studia Gdańskie*, 31, 315-324.
- Rutter, M. (1971). Parent-child separation: Psychological effects on the children. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 12, 233-260.
- Sanders, C.M. (1996). *Powrót nadziei: jak radzić sobie z cierpieniem i pustką po stracie bliskiej osoby* (E. Knoll, tłum.). Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Sęk, H. i Cieślak, R. (2004). Wsparcie społeczne – sposoby definiowania, rodzaje i źródła wsparcia, wybrane koncepcje teoretyczne. W: H. Sęk i R. Cieślak (red.), *Wsparcie społeczne, stres i zdrowie* (s. 11-28). Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Sielicka, E. (2015). Edukacja tanatologiczna – współczesne wyzwanie. *Pedagogika Społeczna*, 2, 155-165.
- Wierchowska, S. i Szewczyk, W. (2000). Dziecko wobec śmierci osób najbliższych: próba analizy przeżyć po śmierci ojca. *Studia nad Rodziną*, 4(2), 143-170.
- Zdankiewicz-Ściagała, E., Herda E. i Odachowska, E. (2018). Dziecko wobec śmierci. Jak dzieci opisują doświadczanie utraty bliskiej osoby? *Psychologia Wychowawcza*, 13, 25-38.

Copyright and License

This article is published under the terms of the Creative Commons Attribution – NoDerivs (CC BY- ND 4.0) License <http://creativecommons.org/licenses/by-nd/4.0/>